

ІНТЕГРАЦІЯ БАНКІВСЬКОГО ТА ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІВ І КРЕДИТНІ ВІДНОСИНИ

О. Д З Ю Б Л Ю К,
доктор економічних наук
(Тернопіль)

Однією з найважливіших умов ефективності ринкових перетворень в економіці України є формування цілого ряду базових засад нормальної роботи господарюючих суб'єктів, а саме – належного рівня взаємодії банківського і промислового капіталів. Безпосередній процес їх інтеграції можна розглядати як закономірний результат розвитку суспільного виробництва в умовах ринку. Причинами цього процесу, власне, і є тенденції капіталу до постійного розширення, пошуку нових сфер ефективного застосування з метою підвищення норми прибутку. При цьому банківський капітал слід трактувати не у вузькому розумінні – як власні кошти банків, а у широкому – як сукупності власних і залучених ресурсів, які використовуються банком для кредитно-інвестиційних операцій з метою одержання прибутку. В даному разі його можна розглядати крізь призму грошового капіталу як відособленої форми виробничого капіталу, а його рух у рамках усього суспільного відтворення, звичайно, має відповідати основним стадіям руху виробничого капіталу ($G - T \dots V \dots - T' - G'$). Тільки за таких умов можна забезпечити послідовну зміну капіталом своїх функціональних форм – виробничої, товарної та грошової, що у масштабах усієї економіки визначатиме можливість безперервного виробничого зростання.

Природно, що безперервність відтворення за подібних обставин вимагає певного рівня інтеграції банківського і промислового капіталів у вигляді різноманітних організаційно-економічних форм взаємодії банків та підприємств різних форм власності всіх галузей господарства. І хоча таку інтеграцію іноді пов'язують з практикою створення ФПГ, даний процес доцільно розглядати під ширшим кутом зору, який би охоплював увесь спектр взаємовідносин кредитних інститутів з реальним сектором господарства і, насамперед, через ті, що трактують кредитування як одну з ключових форм забезпечення господарської діяльності необхідними грошовими ресурсами. Будь-які затримки і перерви у послідовній зміні капіталом своїх функціональних форм (грошової – на виробничу, потім на товарну і знову на грошову) можуть призвести не лише до уповільнення кругообороту капіталу, а й до втрати його частини. Це означає, що порушення на кожній з стадій руху промислового капіталу (ускладнення з реалізацією готової продукції, несвоєчасне надходження виручки, відсутність коштів для придбання необхідної сировини) перешкоджають відшкодуванню авансованих підприємством коштів і можуть обумовити розрив в індивідуальному відтворенні. Зрозуміло, що при цьому банківський капітал є тією підмогою, яка може дозволити підприємству згладити пов'язані з об'єктивними причинами тимчасові розриви у русі авансованої у виробництво вартості.

Ці моменти пов'язані, насамперед, з роботою тих галузей промисловості, які мають сезонний характер виробництва. У період сезонних заготівель у даних підприємств систематично нагромаджуються підвищені запаси сировини і матеріалів, для формування яких не вистачає власних коштів, і вони можуть бути оплачені за рахунок кредитів комерційних банків. Однак це зовсім не означає, що у підприємств з рівномірним (несезонним) виробничим циклом потреба в запозичених коштах зведена до мінімуму. Навіть попри відсутність впливу сезонного фактора кругооборот капіталу у них може характеризуватися "припливами" і "відпливами" коштів, породжуючи затримки відтворювального процесу, в подоланні яких важлива роль належить кредитним відносинам. Такі затримки, пов'язані з коливанням загальних обсягів виробництва, можуть виклика-

тись як технологічними (внутрішніми), так і кон'юнктурними (зовнішніми) умовами, результатом яких в окремі періоди є вивільнення ресурсів, а в інші – необхідність використання банківських кредитів. Таким чином, нерівномірність кругообороту промислового капіталу підприємств об'єктивно зумовлює використання позичкового капіталу, оскільки тимчасові потреби суб'єктів господарювання, що не покриваються їхніми власними ресурсами, можуть бути забезпечені відповідними кредитними взаємовідносинами з банком.

У цілому належний рівень організації кредитних відносин між комерційними банками і промисловими підприємствами є одним з ключових факторів прискорення індивідуального кругообороту капіталів останніх, оскільки у них досить часто виникає потреба у придбанні сировини та матеріалів, необхідних для безперервної виробничої діяльності, ще до одержання коштів за реалізовану готову продукцію. Тільки у такий спосіб можна створити належні умови не лише для економії ресурсів, а й для проведення технічних удосконалень виробництва і підвищення якості продукції. Отже, одним з основних завдань оптимальної інтеграції в інтересах усієї економіки банківського і промислового капіталів є створення для підприємств реальних можливостей залучення до господарського обороту додаткових коштів у періоди збільшення потреби в них, що забезпечить безперервність суспільного відтворення в цілому.

Проте, аналізуючи особливості взаємодії банківських установ і підприємств у ринкових умовах, слід розуміти, що у перехідний період індивідуальне відтворення з господарюючих суб'єктів зазнає цілогодя ряду об'єктивних труднощів, пов'язаних з інституціональними перетвореннями умов виробничої діяльності. Ці труднощі зумовлені, зокрема, відсутністю розвинутої інфраструктури матеріально-технічного постачання, зростанням трансакційних витрат при просуванні продукції до кінцевого споживача, знеціненню основного і оборотного капіталів внаслідок інфляційних процесів, зниженням платоспроможного попиту, несприятливим інвестиційним кліматом, перманентним зростанням цін на фактори виробництва тощо. Як наслідок – уповільнення і затримки кругообороту промислового капіталу підприємств на кожній стадії перетворення відповідних функціональних форм, що перешкоджає відшкодуванню авансованої у виробничий процес вартості. Наприклад, на стадії реалізації ($T - T'$) об'єктивні труднощі із збутом готової продукції (через зниження платоспроможного попиту та відсутність ефективної інфраструктури для просування власних товарів на ринок) спричиняють істотне уповільнення трансформування авансованої вартості з товарної форми у грошову, що викликає порушення в індивідуальному кругообороті капіталу і на інших стадіях.

На стадії виробництва ($T \dots B \dots T'$) надлишкові товарні запаси, утворені внаслідок затримок у реалізації готової продукції, змушують підприємства недовантажувати наявні у них потужності. Тим самим збільшується період перебування капіталу у виробничій формі, що може призвести до збитків не лише від нераціонального використання обладнання, а й від його морального старіння. Очевидно, що дані проблеми мають місце і на стадії придбання необхідних факторів виробництва ($G - T$), оскільки уповільнення кругообороту капіталу у сфері виробництва, а також нестача грошових надходжень з сфери обігу (тобто від реалізації продукції) позбавляють підприємства можливостей безперервного забезпечення власного виробничого циклу необхідними ресурсами, унеможливаючи сам процес індивідуального відтворення.

Зрозуміло, що будь-які розриви в індивідуальних кругооборотах капіталів окремих підприємств, отже, і уповільнення кругообороту промислового капіталу в економіці в цілому загострюють проблему дефіциту грошових ресурсів у господарюючих суб'єктах у перехідний період, що нарівні з потребою в додаткових коштах на структурну перебудову і технічне переоснащення вказує на важливу роль банківського капіталу у вирішенні цих проблем. Відтак, ефективна організація кредитування посідає одне з чільних місць в організації нормальної виробничої діяльності підприємств з огляду на належне забезпечення ресурсами кругообороту промислових капіталів у періоди затримок руху авансованої вартості. Проте для цього існують певні об'єктивні межі: наприклад, якщо кінцевий вплив кредитування на виробничий процес пов'язаний з надмірними витратами для підприємства (через високі процентні виплати) або для банківської установи

(через неповорнення виданих кредитів). Проте у кінцевому підсумку сам факт залучення банківського капіталу за належного рівня правової (і насамперед – майнової) відповідальності позичальника має стимулювати найбільш раціональне використання підприємствами сформованих ресурсів – як власних, так і залучених.

Що стосується роботи самої банківської системи, то її можливості сприяти безперервності процесу розширеного відтворення значною мірою залежать саме від ефективності організації кредитних відносин, що визначається умовами прибуткового застосування акумульованих банком ресурсів (при правильному виборі позичальника) і рівнем безпеки їх розміщення у різних секторах господарства. У свою чергу, це залежить від належно побудованої роботи з мінімізації ризиків за позичковими операціями. Виходячи з таких позицій, труднощі інтеграції банківського і промислового капіталів безпосередньо пов'язані з тими проблемами, які супроводжують організацію кредитних операцій комерційних банків у період ринкових перетворень української економіки. Зазначені проблеми найбільш доцільно розглядати з двох основних точок зору – макрота мікроекономічної. Саме така позиція зумовлює відповідний вплив загальних умов господарської діяльності та поведінки окремих суб'єктів ринку на рівень кредитної активності банківської системи і використання її можливостей щодо забезпечення коштами кругообороту промислового капіталу.

Макроекономічні аспекти впливу на можливості банківських установ активно кредитувати господарстві пов'язані, передусім, з темпами інфляції в країні, які позначаються на строках розміщення коштів у позичкових операціях. Перекручення економічних розрахунків, невизначеність перспектив розвитку господарства і майбутньої динаміки цін істотно посилюють ризик, пов'язаний з довгостроковим вкладанням коштів. Зрозуміло, що чим вищими є темпи інфляції в країні, тим меншою є частка довгострокових позичок у кредитному портфелі банків, а це, у свою чергу, значно обмежує можливості різних галузей промисловості у реконструкції й технічному переоснащенні (див. табл. 1).

Таблиця 1

Вплив інфляційних процесів на структуру кредитних вкладень комерційних банків України за строками *

(%)

Показники	Роки									
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Індекс цін споживчого ринку..	2100	10256	501	282	140	110	120	119	125,8	106,1
Індекс цін виробників промислової продукції.....	4235	9768	874	277	117	105	135	116	121	100,9
Частка короткострокових кредитів у загальному обсягу кредитного портфеля комерційних банків.....	96,3	97,4	88,6	89,3	88,9	89,4	81,6	77,6	82,1	78,3
Питома вага довгострокових позичок у загальному обсягу наданих комерційними банками кредитів в економіку.....	3,7	2,6	11,4	10,7	11,1	10,6	18,4	22,4	17,9	21,7

* Див.: “Бюлетень НБУ” № 12, 2001, с. 55, 82.

На стимули до економічного зростання можуть також впливали інфляційні очікування за помірних темпів самої інфляції, оскільки в умовах невизначеної майбутньої ефективності підприємницької діяльності запровадження новітніх технологій та розширення виробництва можуть виявитися неперспективними, що, власне, і стане антистимулом для нагромадження ресурсів і залучення кредитів на реалізацію довгострокових інвестиційних проектів. У результаті, попри можливе номінальне зростання в період інфляції активних вкладень банків, їх реальна величина може істотно знижуватися. До того ж інфляційні процеси значно звужують ресурсну базу для кредитних операцій, що пов'язано з скороченням нагромаджень коштів населенням і підприємствами у зв'язку з невідповідністю їх розміщення на депозитних рахунках, рівень доходності яких в умовах високих темпів інфляції не може компенсувати відповідне зростання цін. За такої ситуації

інструментом заощадження для населення стає готівкова іноземна валюта; підприємства ж активізують бартерні операції та збільшують взаємну заборгованість.

Іншим макроекономічним фактором, що відображається на можливостях ефективного направлення банківського капіталу, є диспропорції у розвитку різних галузей промисловості. В умовах перехідної економіки він може істотно позначитися на можливостях банків одержувати прибутки або навіть призвести до збитків від кредитування тієї чи іншої галузі. У цьому відношенні прибутковість комерційного банку як підприємства ринкового типу залежить від результатів кредитних відносин з тими позичальниками, належність яких до прибуткової галузі господарства сама по собі є вихідним моментом успішної господарської діяльності. Отже, вона може слугувати основою вибору орієнтирів при використанні банківського капіталу як необхідної умови забезпечення безперервності кругообороту промислового капіталу.

Зрозуміло, що виробничий спад у багатьох галузях промисловості істотно обмежує можливості банківських установ щодо оптимального вибору надійних пріоритетів у кредитуванні (з урахуванням того, що нині найбільш стабільний розвиток – у металургійній та хімічній промисловості). В регіонах, де відповідні підприємства відсутні, можливості активного застосування банківського капіталу є обмеженими. Втім з подальшим поліпшенням умов ведення підприємницької діяльності позитивної динаміки можна очікувати і в харчовій, деревообробній, легкій та інших галузях промисловості, що також може бути забезпечено і належними обсягами кредитних вливань.

Ще одним вагомим макроекономічним фактором, здатним вплинути на спрямованість руху банківського капіталу, є імовірність зростання бюджетного дефіциту і необхідність погашення державного боргу. Ці процеси можуть істотно деформувати структуру фінансового ринку країни, утворюючи перекис з кредитування банками реального сектора в бік державних запозичень (досить згадати гіпертрофований розвиток ринку ОВДП в Україні у 1996–1998 рр.¹), а також створити реальну загрозу надлишкової емісії з метою забезпечення недофінансованих бюджетних видатків.

У цьому контексті необхідно розглядати і вплив грошово-кредитної політики НБУ, оскільки при плануванні кредитної діяльності комерційні банки мають враховувати як можливість доступу до позичок центрального банку, що визначаються ринковими підйомами монетарного регулювання, так і ймовірність запровадження нових або зміни існуючих норм реалізації банківських операцій у порядку адміністративного доповнення до відповідних регулятивних заходів. Монетарна політика центрального банку у відповідь на інфляційні процеси може бути спрямована на значне обмеження приросту грошової маси – і насамперед через обмеження кредитного потенціалу банківської системи шляхом реалізації відповідних рестрикційних заходів. Це, звичайно, зумовлює безпосередній вплив даного фактора на можливості банківської системи щодо кредитного забезпечення потреб господарства.

Мікроекономічні фактори, які відображаються на рівні організації кредитних відносин, пов'язані, в першу чергу, з необхідністю дотримання базових принципів кредитування (поворотність, строковість, платність, забезпеченість і цільове використання) як обов'язкової умови належної віддачі банківського капіталу за результатами кругообороту промислового капіталу.

Усі ці принципи визначають розвиток самої системи кредитування з урахуванням тих змін, що відбуваються в період ринкових перетворень. Так, поворотність, відображаючи фундаментальну властивість кредиту як економічної категорії, являє собою основу організації кредитних відносин, котрі мають будуватися в такий спосіб, щоб передана позичальнику вартість, здійснюючи кругообіг у його господарстві, вивільнювалась у грошовій формі і поверталась до вихідного пункту свого руху – кредитора. Тому кожне рішення банку про видачу кредиту має ґрунтуватися на об'єктивній оцінці ймовірності повернення наданих у позичку коштів. Звісно, якщо не брати до уваги того факту, що і в умовах ринку можуть мати місце окремі "рецидиви" адміністративного втручання уряду в кредитну діяльність банківських установ (відомі рішення на початку перехідного періоду про видачу позичок підприємствам АПК, вугледобувної галузі

¹ Див.: "Економіка України" № 4, 2000, с. 19.

та ін., які згодом поставили банки на межу банкрутства), то дотримання принципу поворотності цілком і повністю залежить від ефективної роботи самого банку з кожним окремим позичальником і кваліфікації банківського персоналу, здатного грамотно оцінити перспективи діяльності підприємства.

Строковість кредитування пов'язана з визначенням для позичальника чіткого періоду користування коштами і кінцевого моменту їх повернення банку. Це означає не просто повернення кредиту, а повернення у заздалегідь обумовлений строк, порушення якого може нівелювати сутність кредиту як економічної категорії. Для комерційного банку своєчасне повернення наданих у позичку коштів є ключовим фактором підтримання належного рівня ліквідності, отже, і можливості забезпечення виконання усіх своїх зобов'язань перед вкладниками і кредиторами. Водночас сучасні проблеми вітчизняної економіки (відсутність належного структурного реформування, позитивних зрушень у фіскальній політиці держави, змін відносин власності, а також наявність економічних проблем у самих підприємств – насамперед, у їх фінансового менеджменту на мікрорівні) зумовлюють значні порушення кінцевих строків погашення банківського кредиту і зростання обсягів безнадійної заборгованості. Так, за даними НБУ, станом на кінець 2001 р. у загальній структурі кредитного портфеля банківської системи нашої країни прострочена заборгованість за кредитами становила 5,4%, пролонгована – 6,7, а сумнівна щодо погашення – 2,2%². Отже, істотна частка (порядку 15%) кредитного портфеля комерційних банків не відповідає базовому принципу кредитування. Зрозуміло, що за подібних умов, крім реалізації необхідних заходів макроекономічного характеру, які б сприяли нормалізації фінансового становища позичальників, завданням банківських установ при організації кредитування є більш ретельний підхід як до оцінки кредитоспроможності клієнтів, так і до контролю за використанням наданих позичок, що у цілому ускладнює надходження кредитних вкладень до підприємств реального сектора.

Платність слугує необхідною умовою реалізації інтересів кредитора у наданні коштів у тимчасове користування з метою одержання прибутку. Можливості дотримання даного принципу залежать від рентабельності роботи підприємства, яка забезпечує перевищення грошової виручки (G') над початково авансованим капіталом (G). Умови реформування української економіки, в яких виявляються підвищені ризики підприємницької діяльності, у кінцевому підсумку зумовили появу ринкових підходів до встановлення плати за користування банківським кредитом. Основними факторами, що враховуються нині вітчизняними банками при визначенні процентних ставок (хоча далеко не завжди достатньою мірою), є рівень ставок за депозитними операціями, міжбанківськими позичками та кредитами НБУ, строки, на які надається кредит, витрати на його оформлення і обслуговування для забезпечення належного рівня прибутковості банку³.

Водночас недостатньо враховуються рівень ринкового попиту на кредити, ефективність господарського заходу, на який видається позичка, а також цілий ряд макроекономічних факторів, що так чи інакше впливають на кредитну активність банківських установ. При цьому власне зміни ставок є більш гнучкими у бік збільшення, ніж зменшення (навіть якщо видаткові статті покриваються доходами від позичкових операцій з належним рівнем рентабельності). Таку ситуацію, передусім, зумовлює підвищений рівень кредитного ризику, коли у роботі з позичальником, надійність якого не можна підтвердити на більш-менш тривалу перспективу, банки намагаються створити умови для покриття недоодержаних доходів чи компенсації збитків. У результаті, незважаючи на зниження темпів інфляції, процентні ставки за кредитними операціями комерційних банків залишаються на порівняно високому рівні (див. табл. 2).

Забезпеченість кредиту виражає можливість реалізації майнових інтересів кредитора щодо наданих у тимчасове користування коштів у разі відсутності у позичальника можливостей для повернення кредиту. Зміни умов виробничо-господарської діяльності підприємств у перехідний період, пов'язані з поступовим формуванням ринків факторів виробництва і готової продукції, виявили значні труднощі при трансформуванні тих

² Див.: "Бюлетень НБУ" № 12, 2001, с. 25.

³ Див.: "Економіка України" № 12, 2000, с. 24–31.

Зміни процентних ставок комерційних банків України і темпи інфляції *

(%)

Показники	Роки									
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Процентні ставки за кредитами.....	76	221,1	201,7	107,1	77	49,1	54,5	53,4	40,3	30,1
Процентні ставки за депозитами.....	68	187,3	171	61,2	34,3	18,2	22,3	20,7	13,5	11,3
Темпи інфляції **	2000	10156	401	182	40	10	20	19	25,8	6,1

* Див.: "Бюлетень НБУ" № 12, 2001, с. 55, 60–61, 71.

** Власне темпи інфляції (6,1% – у 2001 р.) слід відрізняти від індексу цін споживчого ринку (106,1%).

чи інших матеріальних цінностей у кошти для погашення позичок. У цьому зв'язку розширення складу видів забезпечення (включаючи гарантії та поручительства інших платоспроможних осіб, заставу майна, страхування) стало об'єктивним процесом, адекватним підвищенню рівня ризиків підприємницької діяльності та імовірності непогашення наданих у позичку коштів.

Заставадавець повинен бути власником майна, яке передається у заставу, що підтверджується належно оформленими свідоцтвами. Як правило, коли йдеться про основні фонди, банки не беруть у заставу промислове чи торговельне обладнання з строком експлуатації понад 10 років, а автомобілі і оргтехніку – понад 3–5 років. Якщо ж йдеться про оборотний капітал, то до розгляду як забезпечення можуть прийматися окремі види товарно-матеріальних цінностей, що користуються широким попитом, і це підтверджується відповідними маркетинговими дослідженнями не лише позичальника, а й самого банку. Слід зауважити, що банківські установи у нашій країні вкрай неохоче беруть у заставу дебіторську заборгованість, цінні папери, незавершене будівництво, врожай майбутніх періодів та інші подібні активи позичальника, ліквідність яких викликає серйозні сумніви.

Цільовий характер кредитування зумовлює необхідність направлення наданих у тимчасове користування коштів лише на цілі, передбачені кредитним договором між банком і позичальником. Це передбачає використання відповідних ресурсів тільки при реалізації тих проектів і господарських заходів, які були заздалегідь проаналізовані банком на предмет економічної ефективності, тобто окупності затрат і можливості підприємства повернути позичку. Саме ефективність здійснюваних позичальником витрат з використанням коштів банку має бути основою цільового направлення кредиту в ті чи інші проекти, а не на придбання товарно-матеріальних цінностей.

Безпосереднє направлення кредитів визначається особливостями руху оборотного або основного капіталів підприємства, для формування окремих елементів яких необхідне залучення запозичених коштів, що у кінцевому підсумку зумовлює кредитування поточної чи інвестиційної діяльності промислових підприємств (див. табл. 3).

Таблиця 3

Направлення банківських кредитів, наданих господарюючим суб'єктам *

(млн. грн.)

	На 1 січня 1999 р.		На 1 січня 2000 р.		На 1 січня 2001 р.		На 1 січня 2002 р.	
	сума (млн. грн.)	питома вага (%)	сума (млн. грн.)	питома вага (%)	сума (млн. грн.)	питома вага (%)	сума (млн. грн.)	питома вага (%)
Всього кредитів....	8873	100,0	11787	100,0	19121	100,0	27792	100,0
у тому числі на:								
поточну діяльність	7986	90,0	10743	91,1	18048	94,4	26483	95,3
інвестиційну діяльність.....	887	10,0	1044	8,9	1073	5,6	1310	4,7

* Див.: "Бюлетень НБУ" № 12, 2001, с. 91.

Наведені в таблиці 3 дані вказують, що розподіл кредитних вкладень комерційних банків України за даними напрямками відображає об'єктивні труднощі у використанні коштів на інвестиційні цілі, оскільки значно нижчі темпи оборотності основного капіталу, отже – і більші строки окупності розміщених коштів, зумовлюють вищий ризик для банківського капіталу. А це в умовах нестабільної економіки є антистимулом у кредитуванні інвестиційних потреб підприємств. Як наслідок, їх частка в об'єктній структурі кредитного портфеля банків протягом останнього періоду залишається низькою (не більш як 10%).

Таким чином, напрями розв'язання проблем інтеграції банківського і промислового капіталів необхідно розглядати у широкому контексті активізації кредитного обслуговування комерційними банками підприємств реального сектора. Це, з одного боку, стосується недостатньо активних заходів державної економічної політики на макrorівні (подальшого структурного реформування господарства, недопущення зростання інфляційних процесів і перекосів на фінансовому ринку в бік державних запозичень). Результатом поліпшення фінансового становища господарюючих суб'єктів має бути зниження рівня ризиків позичкових операцій і активніше кредитування економіки. З іншого боку, йдеться про оптимізацію кредитної політики банківських установ, яка має спрямовуватися на дотримання базових принципів організації позичкових операцій, сприяючи тим самим активнішому залученню банківського капіталу до реального сектора економіки.

Вирішення окреслених проблем може стати необхідним підґрунтям для підвищення ефективності взаємодії фінансового і реального секторів економіки і подальшої інтеграції банківського та промислового капіталів.

**Гонорар за публікацію статті
автор передає у фонд розвитку журналу.**